

Літературознавчий аспект творчості Т.Шевченка

М.Антоновська, студ.

Парадигма освіти і виховання у повістях Т.Шевченка "Музыкант" і "Несчастный"

Однією з важливих рис повістєвої спадщини Т.Шевченка є те, що вона, за словами Л.Плюща, може розглядатися як педагогічний експеримент, спрямований на встановлення того, що в житті людини визначає її праведність і моральність [8; 86]. Постійна увага дослідників до Шевченкової прози зумовлена не тільки пізнавальним значенням її мемуарних елементів [5; 17], а й тим інтелектуалізмом, що його передбачає експериментальність творів.

До психолого-педагогічного аспекту повістей, визначеного як об'єкт аналізу в нашій статті, неодноразово зверталися вчені. Насамперед слід згадати монографію С.Чавдарова "Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка", яка вийшла в світ у 1953 р. Значну увагу тут приділено повістям – зі зрозумілих причин. Загалом для цієї праці притаманний пильний аналіз концепції становлення особистості у Т.Шевченка, зокрема розгляд тих чинників, що формують особу, залучення якнайширшого матеріалу – і з творчості письменника, і з набутків світової та вітчизняної педагогіки. Проте цілком очевидно, що певні положення монографії продиктовані суспільними умовами, в яких вона творилась, і сьогодні, через півстоліття після написання, не можуть сприйматися як дійсно наукова позиція. Іншою важливою працею, де розглядається проблема освіти і виховання у повістях Т.Шевченка, щоправда, в дещо іншому ракурсі, є дослідження Н.Грицюти "Проза Т.Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання", яке з'явилося у 1993 р. Авторка ставить за мету дослідити жанрові особливості Шевченкових повістей як українського варіанту роману виховання, який набув поширення у європейській літературі в епоху Просвітництва. Відповідно, увага дослідниці зосереджується на розгляді жанру, композиції, структури героя і характеру, вираження конфлікту [4; 2]. Як результат, Н.Грицюта визначає новаторство Т.Шевченка в жанрі роману виховання. По суті, об'єктом розгляду в цій праці є дві повісті – "Близнецы" і "Художник" – як твори, в яких найповніше представлена історія становлення особистості й Шевченків етичний ідеал. До цінних спостережень Н.Грицюти над образами повісті "Близнецы" слід віднести трактування близнюків Зосима і Саватія як бінарного образу, вдало спостережений паралелізм їхніх життєвих шляхів, "римування" схожих

ситуацій, в яких опиняються брати, інтертекстуальні та інтерсеміотичні зв'язки з іншими творами Т.Шевченка. Однак питання, чому близнюки в дорослому віці стали настільки протилежними особистостями, на нашу думку, не отримує в цій роботі скільки-небудь новаторського й вичерпного вирішення.

Слід згадати й інші роботи, де порушено проблему освіти й виховання в повістях Т.Шевченка. Це статті Л.Кавун "Синкретизм художнього мислення у прозі Шевченка" та І.Мойсеїва "Повість Шевченка "Музикант": синергія зіставних структур" (обидві 2001 р.). У статті Лідії Кавун привертає увагу прагнення визначити інтертекстуальну основу образу близнюків. У пошуках такого претексту дослідниця опиняється біля зороастрійського міфу про двох синів бога, один з яких утілює світ добра, інший – світ зла [6; 200]¹. Гадаємо, що попри велику спокусу вдаватися до структурних зіставлень міфу й повісті, претекст слід шукати в іншому культурному шарі, а саме – в Новому Заповіті, в притчі про блудного сина. Крім того, Л.Кавун висловлює припущення, що "причину морального падіння Зосима слід шукати не тільки в житті, в суспільному ладові, а й у його біологічних батьках" [6; 201]. Тут, однак,

слід застерегти себе від розуміння цієї тези як біологічного детермінізму: тобто, доля Зосима вирішена його генетичними задатками, отже, певним фатумом. Окремо стоїть стаття І.Мойсеїва, котра являє новаторське прочитання повісті за допомогою прийомів структуралізму. Автор стверджує, що основним композиційним прийомом твору є принцип бінарності, який простежується і на рівні сюжету, і на рівні образів. На думку І.Мойсеїва, ніщо в повісті не є випадковим. Дослідник також замислюється над несхожістю сестер Наташі й Лізи, а також над роллю Лізи в творі, стверджуючи, що вона "відгалузилася від родинного дерева і тим самим покарала ще гіршого покруча [Арновського. – М.А.]" [7; 210].

Отже, зробивши екскурс в історію дослідження психолого-педагогічного аспекту повістей, бачимо, що залучення знань з царини психології, поруч з іншими методами, допомогло б прояснити деякі загадки прозової творчості Шевченка. Вибір об'єкта аналізу – повістей "Музикант" і "Несчастный" – зумовлений насамперед дещо меншою увагою дослідників до цих творів (порівняно з іншими повістями Т.Шевченка). Отже, нас цікавлять моделі освіти й виховання, представлені в цих творах.

У повісті "Музикант" явлено кілька моделей освіти. По-перше, це освіта в долі самого музики, Тараса Федоровича, по-друге, освіта в долі m-ле Тарасевич, по-третє – певною мірою – доля близнят Лізи й Наташі. Не претендуючи на повноту й вичерпність аналізу, у цій статті ми зупинимось на проблемі співвідношення освіти, творчості й свободи в

¹ До слова, Н.Грицюта називає інший претекст – старозаповітну розповідь про Авеля і

житті Тараса Федоровича і Марії Тарасевич. Образ музики є і своєрідним автопортретом Шевченка, і його етичним ідеалом, і психологічним експериментом. С.Смаль-Стоцький, пишучи про повість "Варнак", зазначає: "...Коли з молодого чоловіка життя, а за ним і поет зробить безправного освіченого кріпака, ... то цим сюжет ставиться в середовище повного безправства й набирає всяких можливостей дальшого свого розвитку" [9; 163]. Дослідник підкреслює варіативність розвитку цього сюжету. Але Т.Шевченко ускладнює смислове поле твору, до наснажуючи свого героя ще однією рисою – винятковою творчою обдарованістю. Погоджуємося з думкою І.Мойсеїва, що

важливою засадою архітектоники цього твору є принцип парадоксу [7; 210]. Не контрасту, а саме парадоксу, бо чим іще є здобуття кріпаком освіти в ситуації повного безправ'я? Освіта – одне з прав громадянина – дається тому, хто від народження не має в суспільстві елементарних прав. Тільки таке суспільство і здатне породити той тип людей, що названий у цій повісті "лакеї-віртуози". Неважко помітити, що Т.Шевченко часто звертається до такого парадоксу життя, як освічений кріпак.

На нашу думку, в життєвому шляху музики, як і кожного, умовно кажучи, "лакея-віртуоза" Шевченкових творів, є символічно-автобіографічні моменти долі самого автора, а також осмислення ним самим своєї долі. С.Балей пише: "Життя Шевченка, в очах його самого, представляється як велика трагедія; герой цієї трагедії – це Шевченко сам, а передусім те, що творило ядро його душі, устремління до повного, інтенсивного життя, до наситу жадоби любові і краси; оце устремління входило, однак, в конфлікт з життєвими обставинами, які спинювали його і ломили його розмах. ...Загалом поет відчуває свою долю не як жертву чи кару, ... а радше як кривду, йому заподіяну" [2; 55]. Отже, це конфлікт між, сказати б, внутрішньою позицією особи, тобто між її самоусвідомленням та зовнішніми обставинами. Т.Шевченко застерігає, що вихід із цього конфлікту може бути трагічним: " – "Что же вы намерены теперь с собой делать? Ведь вы же настоящий великий артист!" – "А что мне с собою делать? Повеситься, ничего больше". Правду сказать, я и сам не мог ему ничего лучшего предсказать" [12; 210].

Тепер ми можемо оцінити і трагедію Марії Тарасевич, і її роль у долі молодого митця. Дівчина зростала в маєтку Арновського, який, виконуючи заповіт дружини, взяв на виховання кількох сиріт з метою мати згодом невеликий сераль. Марії пощастило уникнути і пильної уваги пана, і розтлінного впливу такого виховання. Вона, як і Тарас Федорович, відчула в собі могутнє музичне обдарування, була окрілена похвалою самого М.Глінки. Попри це, її доля не поспішала змінитися на краще. Пан погоджується взяти її в Петербург (для навчання), але в обмін на її дівочу гідність. Марія погоджується – і втрачає все: за

духовним занепадом настае смeрть.

Очевидно, роль цієї вставної новели не тільки в тому, щоб засудити Арновського: "...Если мы видим подлеца и не показываем на него пальцами, то и мы почти такие же подлецы" [12; 238]. Трагедія m-lle Тарасевич змушує замислитися, чи це справді був вибір. Бачимо, що Марія має вибирати між скінням у Качанівці і можливістю самореалізації в Петербурзі, але за умови зв'язку з Арновським. Таким чином, поміщик запропонував Тарасович вибір між злом і ще більшим злом. На нашу думку, трагічна доля Марії Тарасевич вказує на ще одну проблему, яка є ключовою в її житті і в житті Тараса Федоровича. Це свобода особистості, яка в умовах кріпацтва може бути тільки внутрішньою. У випадку Марії ця свобода означає протистояння волі пана, незалежність від середовища. Бачимо, що в отроцтві Марія мала вищий ступінь свободи: розпусне товариство не торкнулося її, а успіхам суперниць вона не заздрила. Як відомо, "позитивна чи негативна цінність будь-якого звільнення перебуває в оберненому відношенні до позитивної чи негативної цінності того (в нас або поза нами), від чого ми звільняємося" [1; 11]. Отже, свободу дівчини від впливу лихого середовища можна оцінити як благо для неї. Проте надалі Марія виявляється нездатною зрозуміти алогізм ситуації: заради свободи творчості вона йде на ще більше поневолення. Вона не усвідомила, що, погоджуючись на пропозицію поміщика, вона втрачає свою сутнісну ознаку, яка й уможлиблювала її виживання в атмосфері дому Арновського, і ця втрата є фатальною. І.Мойсеїв кваліфікує таку ситуацію як "угоду з дияволом", недвозначно оцінюючи Арновського [7; 210]. Т.Шевченко попереджає, що неодмінною ознакою митця є внутрішня свобода і чистота, цілісність душі, бо в протилежному випадку на нього чекає духовна загибель. Такою є одна з чільних психологічних рис образу митця в прозі Шевченка. Наостанок додамо, що автор щиро співчуває дівчині, яка зробила необачний крок у стані відчаю.

У долі Тараса Федоровича історія m-lle Тарасевич відіграє важливу роль, бо допомагає йому осмислити свою життєву позицію. Нагадаймо, що він чує сповідь Марії в лікарні, куди потрапив сам, захворівши насамперед душевно: музика дізнався, що Глінка виїхав за кордон, отже, нема надії на його допомогу. Ця хвороба означає стан резигнації, який настає внаслідок глибокого переживання власної несвободи: "О, лучше бы я никогда не видал свету Божьего, чем видеть его, чувствовать его и не сметь ни чувствовать, ни смотреть на него" [12; 236]. Почувши історію Марії, музика усвідомлює, що він, по суті, перебуває в ситуації дівчини, коли вона з відчаю пристала на пропозицію поміщика. Отже, кожен

вчинок у прагненні до індивідуальної свободи не повинен бути зумовлений відчаєм. Він вимагає не розслаблення, а концентрації душевних сил і доброї волі людини. На нашу думку, така мобілізація душевних сил Тараса Федоровича спричинилася до його одужання. І.Мойсеїв називає вставну новелу про m-lle Тарасевич кульмінацією

твору [7; 210].

Модель виховання, представлену в образі Іполита Хлюпіна з повісті "Несчастный", можна було б назвати антивихованням. Як пише С.Чавдаров, "для Шевченка поняття виховання означає систему цілеспрямованих впливів на дітей, впливів, що мають на меті зробити їх хорошими людьми і громадянами" [11; 73]. І далі: "Мета виховання обов'язково повинна бути позитивною, відповідати інтересам суспільства і особи" [там само]. Проте повість являє нам таку систему виховання, де мається на меті зовсім інше. Уся діяльність Марії Федорівни спрямована на те, щоб зробити з Іполита "столового дворянина", власника тисячі душ, якому, як вважала мати, нічого не потрібно, окрім хизацької жилки і примітивних запитів. Що стосується освіти, то вона ведеться "для проформи", відповідно, вчителів добирають абияких, що зовсім не сприяє розвиткові позитивних моральних якостей персонажа. Отже, "тугість" Іполита можна розглядати не лише як його природну нездібність до навчання, а як провину його матері. Одне слово, тут присутній негативний, руйнівний аспект материнського образу. Чи можна вважати, що Марія Федорівна не любила сина? Ні, скоріше навпаки: вона любила його надто сильно і бажала йому найкращої, на її думку, долі. Т.Шевченко добре бачив те, про що пізніше психолог і філософ Е.Фромм сказав так: "Мати може дати життя і може забрати життя" [10; 58]. Прикметно, що автор цілком психологічно передбачив душевну суть сина такої матері: "Він повинен бути не вільним і незалежним, а вічним калікою і злочинцем" [там само].

Справді, вчинки Іполита можна кваліфікувати як злочини. Те, що він краде гроші без жодних докорів сумління, означає, що в нього немає свідомих моральних засад, які могли б стати на перешкоді досить сильному мотивові крадіжки. Психолого Л.Божович зазначає, що причиною такої поведінки підлітків нерідко буває досвід аморальних учинків, які заохочуються дорослими [3; 139]. Для Іполита подібне схвалення могло йти від писарчука, який і заохотив його до крадіжок. Але нас більше цікавить той його вчинок, який і зумовив сумну розв'язку долі Іполита: юнак, потребуючи грошей, збрехав материним знайомим, що мати померла. Закинути йому нерозуміння явища смерті ми не можемо: певне інтуїтивне відчуття жаху смерті притаманне більшості людей, навіть молодих. На нашу думку, можливою причиною поведінки сина є те, що попри розуміння смерті, він не переживає смерть матері, як біль втрати, як страх сирітства, бо "мати виступала для нього в якості особи, котра постійно обмежує його свободу, заважає реалізації його устремлень і намірів" [3; 138]. Зрозуміло, що про синівську любов у такій ситуації не йдеться: де немає свободи, там неможлива і любов. Тому Марія Федорівна прочитує цей сигнал цілком правильно і визначає покарання, на її думку, найвідповідніше: віддати сина у солдати. Водночас не можемо не погодитися з тією думкою, що "через низку

варіативних психо-емотивних мотивувань [...]. Шевченко трактує переродження героя як явище, що заслуговує не лише оскарження, але й істинного вболівання над "втраченим життям" [4; 13]. Важливий висновок, до якого приходимо ми, сформульований Т.Шевченком в іншій повісті так: "Врожденных таких отвратительных способностей я не признаю даже в ремонтере. У нас говорят про пьяницу, вора и тому подобного художника, что он, беденький, с этим и родился. Пренаивное понятие!" [13; 260].

Отже, можемо стверджувати, що Т.Шевченко, вирішуючи в своїх повістях проблеми освіти й виховання, зумів піднятися від спостережень до філософського їх осмислення. Відповідно, проблема освіти в його повісті "Музыкант" втілюється в образі "лакея-віртуоза" і трактується як пошук людиною свободи, необхідної для подальшої освіти, творчості, самоствердження. Ступінь індивідуальної свободи в цьому випадку дорівнює ступеню внутрішньої незалежності від агресивно-байдужого середовища. Більше того, виявляється, що це є чинником виживання митця в таких умовах. У повісті "Несчастный" показано те, що може зробити з сном сліпа материнська любов. Ідучи від фіналу – "втраченої особистості" – Т.Шевченко вибудовує систему виховних впливів на дитину, підлітка, юнака. Нарешті, тема свободи звучить у цій повісті так, що тільки той, хто керується власною, а не чужою волею, здатний на любов у відповідь.

1. *Аверинцев С.* Бахтин, смех, христианская культура // М.М.Бахтин как философ. – М., 1992; 2. *Балей С.* З психології творчості Шевченка. – Черкаси, 2001; 3. *Божович Л.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – СПб., 2008; 4. *Грицюта Н.М.* Проза Т.Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993. 5. *Ивакин Ю.А.* Повести Т.Г.Шевченко // Шевченко Т. Повести. – К., 1983; 6. *Кавун Л.* Синкретизм художнього мислення у прозі Шевченка // Тарас Шевченко і європейська культура: Збірник праць Міжнародної ХХХІІІ наукової шевченківської конференції 20 – 22 квітня 1999 р. – Черкаси, 2001; 7. *Мойсеїв І.* Повість Шевченка "Музыкант": Синергія зіставних структур // Тарас Шевченко і європейська культура: Збірник праць Міжнародної ХХХІІІ наукової шевченківської конференції 20 – 22 квітня 1999 р. – Черкаси, 2001; 8. *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо "Москалевої криниці": Дванадцять статтів / Передмова Ю. Шевельова. – К., 2001; 9. *Смаль-Стоцький С.* Т.Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси, 2003; 10. *Фромм Э.* Искусство любви. – Минск, 1990; 11. *Чавдаров С.* Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка. – К., 1953; 12. *Шевченко Т.* Твори: В 5 т. – Том 3. Драматичні твори. Повісті. – К., 1978; 13. *Шевченко Т.* Твори: В 5 т. – Том 4. Повісті. – К., 1978.